

Prof. Dr. Mehmet Özmen
Armağanı

Editörler

Nurettin Demir - Faruk Yıldırım

Adana 2014

Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı

Editörler: Nurettin Demir - Faruk Yıldırım

© Bu kitapta basılan makalelerin yayın hakları yazarlarına aittir. Makaleler, yazarlarının izni olmadan basılı veya elektronik olarak çoğaltılamaz, başka dile çevrilemez.

ISBN: 978-975-487-196-8

Kapak Tasarım: Emine Ağırbaş

Baskı: Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü

İsteme Adresi: Çukurova Üniversitesi

Basın ve Halkla İlişkiler Bürosu

Balcalı/ADANA

Mail: basin-halk@cu.edu.tr

Tel. : 0 322 338 71 14

Türkiye Türkçesi Ağzı Atlası Hazırlanırken “Zamirler, Edatlar ve Zarflar” Nasıl Değerlendirilmelidir?*

Ayşe İlker, Celal Bayar Üniversitesi

Bilindiği üzere, dilbilim çalışmalarının önemli bir bölümü ağız araştırmalarından ve bu araştırmalarla ortaya çıkan verilerin incelenmesi ve değerlendirilmesinden meydana gelir. Dünyada yazı dili olarak varlığını sürdüren bütüncül yapılar, kendi yazı dili coğrafyalarındaki farklılıkları tespiti, tahlile ve incelemeye oldukça geniş bir yer ayırmaktadır. Bu tip incelemeler, bütüncül yapının coğrafyasında, tarihten bu yana ola gelen toplumsal, etnolojik ve filolojik ilişkilerin, değişmelerin; dilbilgisel yapı içindeki oluşmaların izlerini taşır. Coğrafyadan toplanan dil malzemesi, bütüncül yapının inkişafını göstereceği gibi, ayrılma ve dallanmaların da seyrini ele verir. Komşuluk ilişkilerinin derecesini, dil içindeki alışverişlerin yönünü, değişmelerin alanını ve sınırlarını da yine bu malzemelerden tespit etmek mümkündür. Dil coğrafyasındaki bu çalışmalar, hangi gramer şekillerinin sabit, hangilerinin değişken olduğunu da belirlemeye yarar. Böyle bir belirleme de dil tarihine oldukça kuvvetli bir ışık tutmak anlamına gelir. Bütün bunlara ek olarak, teknolojik gelişmeler, en yalın halinden en karmaşığına kadar bütün dil alanlarını ve bütün konuşurları etki altına almakta ve kendine özgü yeni eğilimler, modalar ve değişmeler meydana getirmektedir. Böyle baş döndürücü bir teknolojik hızın gücüne karşı dil coğrafyalarında, dil malzemelerini sabitlemek bile bu gün başarı sayılmaktadır.

Anlatılanlar doğrultusunda bakıldığında, ağız araştırmalarının gerekliliği ve aciliyeti ortaya çıkar. Hem Türk Dünyası coğrafyasında hem de Türkiye Cumhuriyetinde bu güne kadar monografik pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmaların toplanması, birlikte değerlendirilmesi ve geçmişle gelecek arasında belli hükümlere ulaşılması varılacak bir hedef olarak ortada durmaktadır. Ağız atlası ortaya konulması süreci, dil malzemesinin özelliklerinin net olarak görülmesini, yeni sonuçlara ulaşılmasını ve belki de dil açısından yeni bakışlara yönelmeyi ve önlemler alınmasını sağlayabilecek bir süreçtir.

Ağız Atlasları oluşturma tarihi, dünyada da çok gerilere gitmez. 1800’lü yılların sonlarına doğru, Almanya’da, Hindistan’da ağız atlasları hazırlandığı bilinmektedir. 1900’lü yılların başlarından ortalarına kadar da Fransa’da, Romanya, İtalya, İspanya ve İsviçre’de ağız atlasları üzerinde çalışmalar yapılır ve

* Bu makale IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı’nda okunan bildirinin genişletilmiş halidir.

bunların bazıları yayımlanır. Erdoğan Boz, bir yazısında dünyada ağız atlası çalışmalarının başlaması hakkında ve ortaya konulmuş atlaslarla ilgili özet bilgiler vermiş, bunlardan başka Türk Dünyası ve Türkiye’de ağız atlası çalışmaları konusunda derli toplu bilgi sunmuştur (2008: 152-166).

Türkçe üzerindeki ilk atlas, Azerbaycan Türkçesi ağızlarına aittir. Gerek Sovyet dönemi Türkoloji ekolünün etkisi, gerek Azerbaycan İlimler Akademisinin atlası verdiği ehemmiyetin etkileriyle otaya konan *Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Atlası*, örnek alınacak, çalışmalarda mukayese için kullanılabilecek bir çalışmadır. Değişik yönlerden tenkit edilmişse de mevcut üzerinden hareket ve soru imkanı verdiği için bu atlas, çalışmalarda elde bulundurulması gereken bir eserdir (bu atlas hakkında etraflı bilgi için bk. Karahan 1999: 185-189).

Bir ağız atlası hazırlayabilmek içinse pek çok çalışmanın tamamlanmış ve farklı hazırlıkların bitirilmiş olması gerekmektedir. Türkiye Türkçesi Ağız Atlası için de öncelikle, bütün coğrafi bölgelerin monografik çalışmalarının tamamlanmış olması gerekir. Bunun Ege, Akdeniz, İç Anadolu gibi değil de Ankara, İzmir, Denizli, Manisa, Kars, Erzurum Ağızları gibi monografik çalışmalar biçiminde tamamlanmış olması daha uygun olabilir. “Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası” veya “Türkiye Türkçesi Ağız Atlası” müstakbel adlarıyla ele alınacak çalışmada ise öncelikle coğrafi sınırların tayini gerekmektedir. Haliyle, Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışına taşacak bu çalışmada Kıbrıs, Suriye, Balkanlar ve Irak gibi Türkiye Türkçesini konuşan ve bu yazı dilinden etkilenen coğrafik alanın malzemeleri de kullanılacaktır. Dolayısıyla, başlangıçta daha sınırlı bir çalışma yapılabilir. Söz gelişi, sadece *Anadolu Ağızları Atlası* ile işe başlanabilir.

Böyle sınırlanmış bir alan için atlas çalışmasına başlandığında ise, bu alandaki bütün ağızların tam olarak incelenmiş monografik eserlerinin elde bulunması gerekir. Bundan başka, yazı dilinin tasvirî ve tafsilatlı gramerinin de yazılmış olması gerekmektedir. Bu temel hazırlıkların olduğuna kanaat getirildikten sonra bir “Atlas Hazırlama Planı ve Programı” yapılmalıdır. Bu plan bir üst kurulca hazırlanabilir. Atlas için hangi ölçütlerin yer alacağı da yine aynı kurulca karara bağlanabilir. Bir monografik çalışma için gerekli ölçütler, atlas için gerekli olmayabilir veya farklı ölçütler kullanmak gerekebilir. Söz gelişi, monografik çalışmalarda, bir ağız bölgesinin bütün ses, şekil, cümle ve söz dağarcığı ile ilgili bilgileri ayrıntılı olarak yer alabilir. Ama atlarda bunların hepsini kullanmak gerekmez. Ayırt edici özelliklerin belirlenmesi bu bakımdan önemlidir. Atlaslar, ağızlarla ilgili özelliklerin her yönünü değil, sadece ölçüt olmaya yarayacak farklı özellikleri yansıtmalıdır. Bu farklı özelliklerin hangi alanlar boyunca yayılmakta veya sınırlanmakta olduğu atlasın cevap vereceği sorulardan biridir. İşte bu özelliklerin belirlenmesi için, atlas hazırlama grubunda olanların, alandaki kaynaklara belirli sorular yönelmesi gerekir. Bu sorular fonetik, morfoloji, sentaks ve leksikoloji ile ilgili sorular olabilir.

Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Atlası hazırlanırken, programda yer alan soruların bir kısmı, fonetik, morfolojik ve leksik olarak oluşturulmuştur. Söz gelişi fonetik olarak *gayın/gäyin, bakı/bäki mi? gaynana/géynana, gayı/géyiş*

mi? *baba/boba, daban/doban* mı? *yavan/yuvan, yavaş/yuvaş* mı? *şakil/şikil, zäncir/zincir* mi? *säs/sış, käsmä/kışmä* mı? *bülbül/bilbil, körpi/körpi* mi? *ov/av, govurma/gavırma* mı? *biçin/piçin, balta/palta* mı? *bura/bıra, bugda/bıgda* mı? *buna/muna, biz/miz* mi? *dik/tik, diş/tiş* mi? *yarpax/yarpağ, gabıx/gabığ* mı? *palaz/palas, Araz/Aras* mı? *gurbağa/gulbağa, sirkä/silkä* mı? soruları, morfolojik olarak alacağın mı alacaxsan mı? alır mı aler/aley/ aliy/ alıy mı? soruları sorulmuştur.

"Sizde bu sözlerin hansı işlenir" cümlesiyle leksikolojik sorular yöneltilmiştir: "*goz, ceviz, girdekan, xaçemaz; asdana, başmaççıxan, kandar; pencere, işığlıx, aguşga, ayna; duman, çän, hır, çämirä.*" Bunlardan başka, "sizde buna ne denir" gibi soru başı cümleleriyle, *atanın bacısı; doğarken uşağı tutan ve anaya lazım olan hıdmeti gösteren gadın; dovşanın balası* sorulmuştur. Bu sorular toplam olarak iki yüz civarındadır.

Türkiye Türkçesi Ağız Atlası oluşturulurken benzer yöntemlerden yararlanılabilir. Burada, mukayese sorularında, yazı dilinin mi yoksa kelimenin/ekin/sesin tarihi biçiminin mi esas alınacağına kurul karar verebilir. Azerbaycan Türkçesinin atlası hazırlanırken ve sorular sorulurken "Standart Azerbaycan Türkçesi" esas alınmıştır.

Bundan başka, bu makalenin de ana konusunu oluşturan "Zarflar, zamirler ve edatlar birer ayırt edici öge olarak kullanılabilir mi?" sorusundan hareketle, bu yoldan yeni bir yöntem geliştirilebilir. Bu konudaki ilk düşünce temrinini Manisa Ağızları üzerinde çalışırken yapmış ve özellikle zaman zarfı *şimdi*'nin Manisa ağız coğrafyasında neredeyse ondan fazla fonetik varyantını tespit edince, bunun ayırt edici bir öge olup olamayacağını düşünmüştüm. Hatta bir ara, yükleme ve yönelme kullanımına göre iki ana bölgeye ayırdığım bu coğrafyayı *şimdi* zarfının fonetik varyantlarına göre ayırabilir miyim, diye de sormuştum. Bu noktadan itibaren de bir ağız atlası üzerinde çalışılırken zarfların, edatların ve de zamirlerin ayırt edici olabileceği düşüncesi ağırlık kazandı ve ağız metinlerine böyle bakmağa başladım.

Şimdi zarfının Manisa ağızlarındaki fonetik varyantları *şindi, şinci, şimci, şincik, şimcik, hindi, hinci, himdi, hindik, hincik, sinci* biçimlerindedir. Anadolu ve Rumeli ağızları üzerine yapılan monografik çalışmalarda ş-'li biçimin aşağı yukarı bütün varyantları vardır. Kütahya ve Erzurum'da farklı olarak *şindim* biçimi görülmektedir. Erzurum'da ayrıca *şini* biçimi de tespit edilmiştir. Ancak *hindi/hinci/himdi/ hindik/hincik* biçimleri hem Manisa'nın belli yörelerinde hem de Türkiye'nin belli bölgelerinde görülmektedir. Bunlar, ekteki haritalarda gösterilecektir. *Şimdi* zaman zarfından başka *yukarı/aşağı, bura/şura* gibi yer-yön zarflarının da *yokarı, yoka, yuka, aşarı, aşa* gibi fonetik varyantları vardır. *Burda* ve *öyle* zarflarının da *burdu* ve *ölü* biçimleri Manisa'nın bazı bölgelerinde kullanılmaktadır. Ayrıca 3. şahıs zamirlerinin *o/u* ve *onlar /unlar /on-nar/ unnar / unnā* biçimleri de kullanılmaktadır.

Bu özellikleri Türkiye coğrafyasının geneline yaydığımızda, atlas çalışmalarında ayırt edici bir unsur veya bir ölçüt olarak değerlendirmenin mümkün olduğu düşünülebilir. Keza Türkçe edatlar için de aynı şey söylenebilir. *Da* kuvvetlendirme edatının *du* biçimi Manisa Ağızlarında tespit edilmiştir.

Bu bilgiler ışığında ekteki haritalarda, *şindi/hindi* zarfları ve bunların fonetik varyantlarının hem Manisa coğrafyasında hem de Türkiye coğrafyasında kullanıldığı yerler işaretlenmiştir. Yine ayırt edici bir unsur ve ölçüt olarak kullanılabilecek *burdu* ve *ölü* zarflarının, Manisa'daki kullanım alanları işaretlenmiştir. Ayrıca, *o* ve *onlar* zamirlerinin *u* ve *unnar* biçimleri de Manisa coğrafyasında işaretlenmiştir.

Bu işaretlemeler sonucunda, haritalarda ortaya çıkan görüntüyü birkaç yönden değerlendirmek mümkündür. En başta, *burdu* ve *ölü* zarflarının Manisa ağız coğrafyasında yükleme ve yönelme eklerini birbiriyle değiştiren II. Bölgede görülmesi anlamlıdır. I. Bölgede *burdu* ve *ölü* zarfları görülmemektedir. Hal böyle olunca, Türkiye geneli için *burdu* ve *ölü* zarflarının görüldüğü yerlerde, yükleme ve yönelme değişmesi var mıdır, sorusu sorulmalıdır.

u ve *unnar* zamirlerinin yayılımı da fonetik darlaşmaya işaret etmesi bakımından anlamlıdır. Bu tespitler ışığında, ünlülerde darlaşma meydana gelen bölgelerde, yükleme ve yönelme değişmesi tespit edilmekte midir; bu değişme olmaksızın görülen darlaşmanın tarihi ilgileri neler olabilir, soruları önümüze çıkar ve bunlara verilecek cevaplar aydınlatıcı bir çerçeve ortaya çıkarır.

Hindi zarfının kullanıldığı yerlerde, Oğuz boylarının alt yapılanmalarının izlerine gidilebilir. Zarfı bu şekilde kullanan aşiret, oba ve oymaklar tesbit edilerek coğrafyadaki yürüyüş ve dağılımları üzerinden sonuçlar çıkarılabilir.

Haritalar üzerindeki bu işaretlemeler deneme mahiyetinde yapılmıştır ve bu denemeye göre de “Zarflar, zamirler ve edatlar birer ayırt edici öge olarak kullanılabilir mi?” sorusuna bir “evet” cevabı çıkma ihtimalini kuvvetlendirmiştir.

Kaynaklar

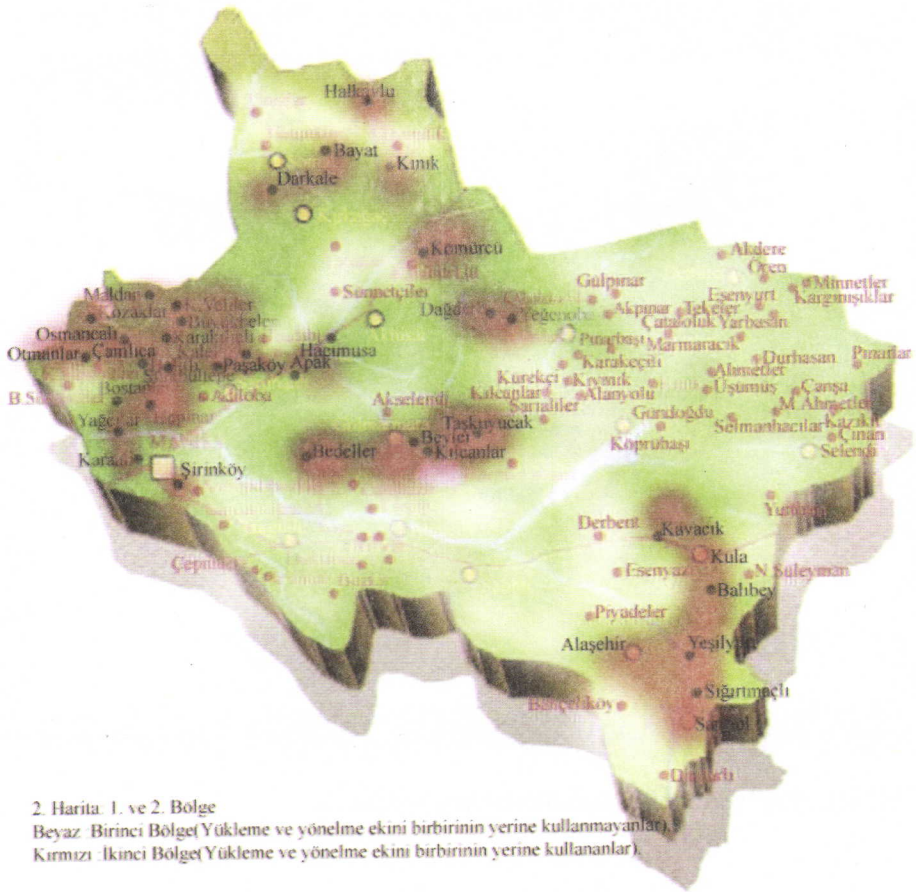
- Akar, Ali (2004). *Muğla Ağızları*. Muğla Muğla: Üniversitesi yayınları
- Aydın, Mehmet (2002). *Aybastı Ağzı*, TDK yayınları, Ankara
- İslamov, M. İ. vd. (1990). *Azerbaycan Dilinin Diyalektoji Atlası*. Bakı. . Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu.
- Caferoğlu, Ahmet (1994); *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II*. Ankara: TDK.
- Caferoğlu, Ahmet (1994). *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*. Ankara: TDK.
- Caferoğlu, Ahmet (1994); *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*. Ankara: TDK.
- Caferoğlu, Ahmet (1995). *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler*. Ankara: TDK.

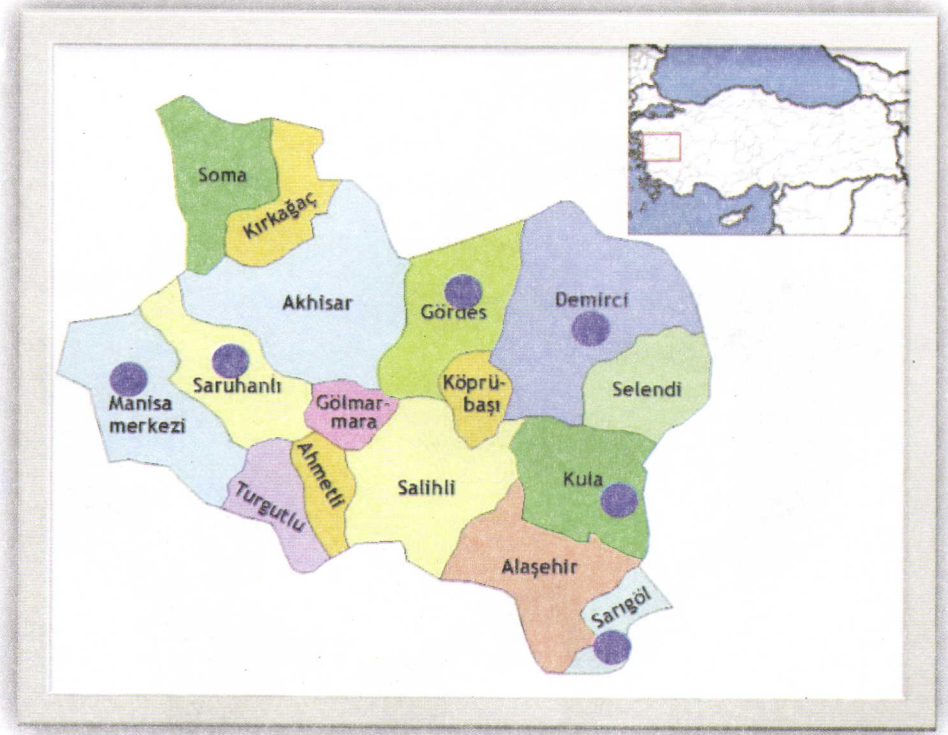
- Demir, Necati (2001). *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK.
- Gülensoy, Tuncer (1998). *Kütahya ve Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Gülseren, Cemil (2000). *Malatya İli Ağızları*. Ankara: TDK.
- Gülsevin, Gürer (2002); *Uşak İli Ağızları*. Ankara: TDK.
- İlker, Ayşe (2009); *Manisa Ağızları*. Manisa. [CBÜ-BAP Kapsamında Basılmış Proje.]
- Kalay, Emin(1998). *Edirne ili Ağızları*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Zeynep (1956) *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi*. Ankara: AÜ DTCF.
- Korkmaz, Zeynep (1977). *Nevşehir ve Yöresi Ağızları I. Cilt, Ses Bilgisi*. Ankara: AÜ DTCF.
- Rıbalçenko, T. E. (2001). *Turetsko-Russkiy i Russko-Turetskiy Slovar*. Moskva: Russkiy Yazık.
- Sağır, Mukim(1995); *Erzincan ve Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK.
- Şiraliyev, M.Ş. - R. E. Rüstemoğlu (1958). *Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Atlasının Tertibi İçin Toplanan Materyallerin Programı*. Bakı
- Yıldırım, Faruk (2006). *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları*. Ankara: TDK.

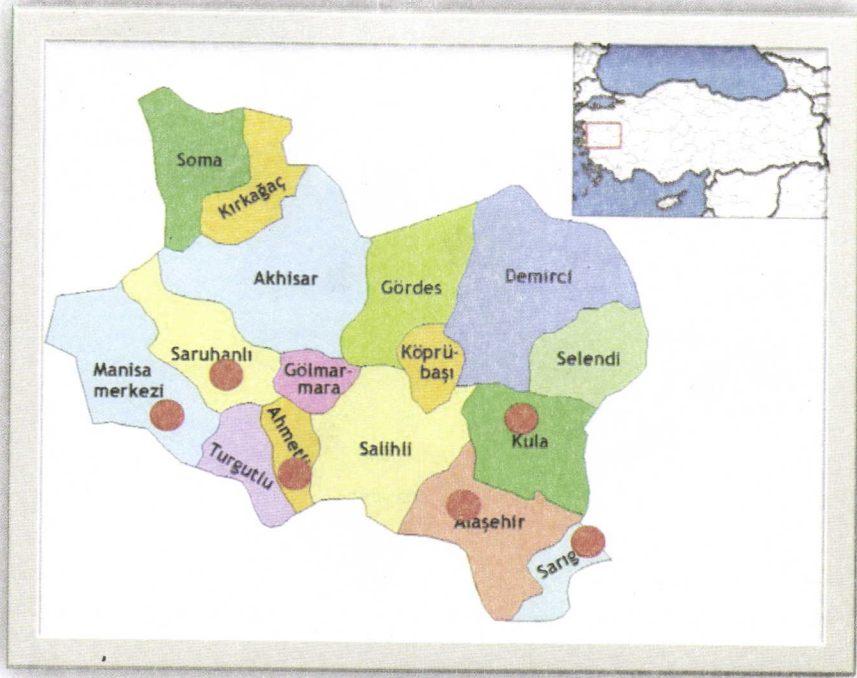

3.Harita. Lacivert renk: *hindi /hinci/ hincik/himcik*

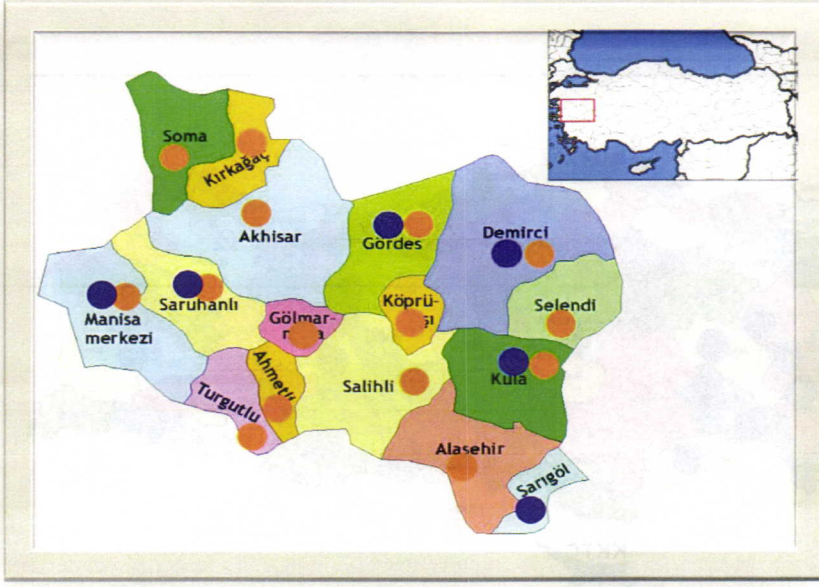

Harita 4. Kırmızı renk: burdu/bölü

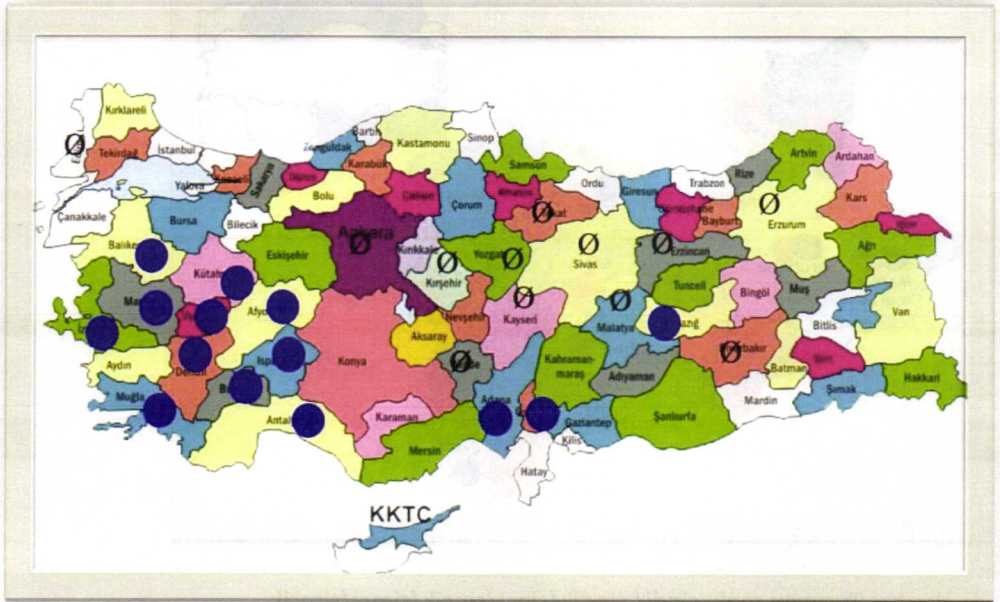
Harita 5. Siyah renk: *urda* /*unu* /*unnā*

6. Harita . Turuncu renk: şindi/ şindik/şinci/şincik/şimci/şimcik

Lacivert renk: hindi /hinci /hincik/himcik

7.Harita: **hindi** /hinci/ hincik/himcik
 Ø : **hindi** biçiminin görülmediği bölgeler